

A „DICSŐSÉGES FORRADALOM” LEGITIMÁLÁSA A GONDVISELÉS ISTENI JOGALAPJA SZERINT

William Sherlock röpirata

Az 1688–1689. évi dicsőséges forradalom eseménytörténete (az uralkodóváltás ténye, a II. Jakabnak tett hűségeskü érvényessége, Vilmos isteni szabadítóként való feltüntetése stb.) sokakat meghihletett a kortársak közül, s ez amiatt is figyelemre méltó, mivel e pamfletek és főként a lelkészek prédikációi nem az események megörökítésének céljából születtek, hanem arra voltak hivatva, hogy a kortársakat kétségtelenül meggyőzzék a forradalom jogosságáról. Ezen írások – melyek afféle propagandaszeretpet töltöttek be – lehetőséget adnak az utókornak, hogy megismerhesse általuk az események menetét és a kor politikai gondolkodását. Elemzésem középpontjában *William Sherlock* 1690-ben írt röpirata áll,¹ melynek jelentős szerepe volt a kortárs kételkedők meggyőzésében az Orániai Vilmosnak leteendő hűségesküt illetően.

E tanulmányban arra keresem a választ, hogyan és miért került Anglia trónjára Hollandia helytartója; és miként fogadták az efféle örökösödést egy olyan országban, ahol a Stuartok örökösödési jogát a királyok isteni jogalapjával támasztották alá. Ennek az elvnek érvényesülése esetén ugyanis legfeljebb Mária – II. Jakab lányát – illette volna a trón, de semmiképpen sem férjét, Orániai Vilmost.

A dicsőséges forradalom problematikája

Az 1688–1689-ben történeteket már néhány kortárs is a „*Glorious Revolution*” névvel illette – elsőként John Hampden 1689-ben –, és a 18. század közepére e kifejezés az angol nemzeti tudat szerves részévé vált, jelentése azonban az idők során módosult. A „dicsőséges” szó valóban pozitív jelentéstartalommal bírt, a „forradalom” szó későbbi két jelentésaspektusa viszont – a múlttal való gyökeres szakítás; a szebb, jobb jövő felé való visszafordíthatatlan elmozdulás – csak a 18. század végére alakult ki.

A *forradalom* (*revolution*) latin eredetű szó, mely eredetileg egy mozgó tárgy (vagy személy) eredeti helyére való visszatérését jelentette. A középkorban az égitestek Föld körüli ciklikus mozgásának leírására használták a latin *revolutiot*, illetve ennek francia és angol változatait.² A 17. század közepén Angliában végbemenő mélyreható változások (I. Károly lefejezése, a Stuart-dinasztia restaurációja 1660-ban) a szó további jelentésbővüléséhez vezettek. Locke idejére a forradalom szó különböző politikai jelentésekkel bírt, de az egyértelmű volt, hogy valamiféle *változást* takart. Általában hirtelen lezajló változást értettek alatta, és leginkább egy körkörös folyamat lezárását. A szó jelentésének lényege tehát a ciklikusságon van, szemben az egyenes vonalú mozgással, vagyis a visszatérésszel.³ Egyesek a kormányzati forma változását, mások a monarchikus keretek közt lezajló dinasztiaiváltást, vagy egy bizonyos dinasztia visszatérését értették rajta, míg néhány ember a társadalmi, gazdasági és a politikai életben bekövetkező ciklikus változások leírására használta. Vagyis e szó hallatán minden ember másra gondolt. Locke⁴ a

revolution szót lezárult, körkörös mozgásként értelmezte, vagyis ismerte annak tudományos jelentését, értekezéseiben pedig ugyanezt a szót egy lezárult dinasztia váltás leírására használta.⁵ A *Két értekezés a kormányzatról* című műve megírásának eredeti célja – a közhiedelemmel ellentétben – nem a dicsőséges forradalom igazolása volt, s ezt Peter Laslett bizonyította egyik tanulmányában.⁶ A „dicsőséges forradalom” mint terminus tehát a régi rend helyreállítását tükrözi, egy korábbi állapot visszatérését, melyben az uralkodó a parlamenttel együtt kormányoz és megvédi az anglikán egyházat.

Vizsgáljuk meg tehát, pontosan mi is történt 1688–1689-ben,⁷ és mely tényezők vezettek ahhoz, hogy Jakab leváltására sor kerülhetett. A történet tanulmányozása során számos kérdés vetődik fel, melyek megválaszolása elengedhetetlenül szükséges az események megértéséhez. Tisztáznunk kell a következőket: Jakab lemondott, vagy megfosztották trónjától; miért éppen Vilmost hívták meg a trónra; szükséges volt-e meghívni, vagy hívás nélkül is elfoglalta volna Anglia trónját; kik hívták meg, miért és kinek a nevében cselekedtek a „halhatatlan hetek”. Mennyiben segítettek elő Jakab bukását a nemzetközi körülmények, melyek voltak a forradalom következményei; milyen szerepet töltött be a *Bill of Rights* a forradalom lezárásában és a további trónöröklés kérdésében?

A 17. századi Angliában volt egy állandó, megoldatlan probléma, amely megosztotta a társadalmat, és destabilizáló tényezőként tarthatjuk számon, ez pedig nem más, mint a vallás ügye.⁸ Azért, hogy a vallás destabilizáló tényezővé válhatott, II. Károly és testvére, Jakab volt a felelős, a kettejük közti különbség azonban személyiségükben rejlett. A konfliktusok Jakab jelleméből fakadtak,⁹ mivel önfejűsége, arroganciája és kompromisszumképtelensége miatt képtelen volt belátni, hogy hatalmát a törvények és a népakarat korlátozzák.¹⁰ Az 1660-as évektől előtérbe került és II. Jakab bukásáig meghatározta az angol belpolitikát a katolicizmustól való félelem, melynek oka a katolikusoknak tett engedelményekben kereshető, és ezt felerősítette Jakab katolikus vallásra való áttérése.

A kizárási krízis (1679–1681) megosztotta a politikai nemzetet, és az utódlás kérdése két politikai csoportosulás kialakulásához vezetett. A kizárás támogatói (whigek) szerint az uralkodót a nép szerződése révén illeti meg a hatalom, ellenfeleik (toryk) azonban a királyok isteni jogalapját vallották. Ez utóbbi szerint a királyi hatalom közvetlenül Istentől ered, és a leszármazás elve alapján illeti meg az uralkodót, aki ettől a joggal semmilyen esetben (még akkor sem, ha katolikus) nem fosztható meg, és tilos a vele szembeni aktív ellenállás.¹¹ A whigek kezdetben erősebbek voltak, általában elfogadott uralkodó-jelölt¹² híján azonban vesztésként kerültek ki e konfliktusból, nem sikerült ugyanis megvalósítaniuk Jakab öröklésből való kizárását.

A következő évek (1681–1685) a konszolidáció jegyében teltek, melynek ékes bizonyítéka, hogy 1685-ben – testvérének halála után – Jakab békés körülmények közt vehette át a hatalmat. Jakabról ekkor már köztudott volt, hogy áttért a katolikus hitre. II. Károlynak törvényes örököse nem lévén – Monmouth herceg Károly törvénytelen gyermeke volt –, testvére került a trónra, s ezáltal bebizonyosodott, hogy a törvénytelenység ténye súlyosabb kizáró ok a trónra kerülés esetében, mint az államvallástól való eltérés. A későbbiekben azonban beigazolódtott, hogy a – látszólag – kisebb rossz választása óriási veszélyt hordozott magában, a körülmények szerencsés egybeesése azonban lehetővé tette a vér nélküli uralkodóváltást.

A viharfelhők hamarosan gyülekezni kezdtek, amikor Jakab a katolikusokat ked-

vezményekben részesítő intézkedéseket foganatosított. Ezen intézkedéseiről és az ezek által elérendő végső céljáról máig megoszlik a történészek véleménye.¹³ Coward szerint Jakab nem akarta a katolikus vallást kizárólagossá tenni, a protestantizmust kiirtani, és nem állt szándékában a parlament mellőzésével való alkotmányellenes hatalomgyakorlás sem. Mindössze annyit kívánt elérni, hogy a katolikusok szabadon, üldözés nélkül gyakorolhassák vallásukat, és korlátozás nélkül vehessenek részt a politikai életben. Ezt el lehetett volna érni a büntetőtörvények visszavonásával – 1661-es *Corporation Act*, 1673-as és 1678-as *Test Act* –, s ha ez megtörténik, minden állami kényszer nélkül győzhetett volna a katolicizmus.¹⁴

Uralkodása elején elrendelt intézkedéseiből talán még nem lehetett előre látni céljait, a nemzetközi helyzet azonban igen kedvezőtlen volt számára. 1685-ben ugyanis, amikor XIV. Lajos visszavonta a nantes-i ediktumot, francia protestáns menekültáradat érkezett Angliába. A menekültek rémtörténeteket terjesztettek a katolikusokról. Ilyen körülmények között Jakab mérsékelten katolikuspártoló intézkedéseit elkerülhetetlenül félreértették.¹⁵ Későbbi intézkedései pedig megmutatták, hogy a király hatalmának vannak korlátai – bár ezt Jakab próbálta figyelmen kívül hagyni –, és a katolicizmus angliai pozícióinak erősítését a többségében anglikán vallású ország nem tolerálja. Jakab bukása nem volt elkerülhetetlen, katolikuspártoló politikájáé viszont igen.¹⁶

Fontosabb intézkedései közül kiemelendő, hogy a neki tetsző összetételűvé átalakított parlamenttől megkapta a *Test Act* alóli mentesítés jogát, támogatta a katolikus irodalom kiadását és betiltotta a katolikusellenes prédikációkat. Már ekkor (1686) megmutakoztak annak jelei, hogy politikája nem örvend egyöntetű támogatásnak, és a következő évben véghezvitt intézkedései az alattvalók még nagyobb arányú elpártolását vonták maguk után. London püspökével való konfliktusa (1686)¹⁷ és az anglikán felsőoktatás egyik szimbólumának, az oxfordi Mary Magdalen College-nek katolikus intézménnyé történő átalakítása (1687) mind szélesebb körű ellenállást váltott ki az alattvalók részéről, és ezt már az anglikán egyház elleni nyílt támadásnak tekintették.¹⁸ Ezt követően politikáját már nem lehet úgy jellemezni, hogy csak azonos jogokat akart volna biztosítani a katolikusoknak, hiszen immár arra törekedett, hogy minél kedvezőbb pozíciót biztosítson számukra. Mindezen intézkedéseit a két *Test Act* és a *Declaration of Indulgence* (katolikusok és disszidentek elleni büntetőtörvények) felfüggesztése tetőzte be. Mivel a parlament nem hagyta ezeket jóvá, Jakab feloszlatta, s folytatta addigi politikáját. Az 1688 áprilisában újra kiadott *Declaration of Indulgence* kihirdetését megtagadta az anglikán egyházi hierarchia, és a canterburyi érsek hat püspökkel együtt petícióval fordult a királyhoz. Jakab válaszként a Towerbe záratta őket. Még ez év júniusában megszületett Jakab fia, előrevetítve a korlátlan katolikus uralom lehetőségét, és ez egy táborban egyesítette a korábbi ellenfeleket, a whigeket és a torykat.¹⁹ A királyné terhességének nyilvánosságra kerülése óta feszültebb volt a politikai légkör, pamfletek és gúnyiratok jelentek meg az állítólagos álterhességről, melyek száma a gyermek megszületése után tovább fokozódott.²⁰

Tisztázásra szorul az is, hogy ki által, mikor és miért történt Vilmos meghívása. 1688. június 30-án hét vezető protestáns politikus – köztük whigeek és toryk – levelet írt Orániai Vilmosnak, támogatást ígérve neki Jakab ellen.²¹ A levél nem tett említést arról, hogy Jakabot le kell tenni vagy le kell mondatni a trónról, bíztak ugyanis abban, hogy Jakab katolikuspártoló politikája radikális ellenállás nélkül megbuktatható, melyhez ele-

gendő lesz Vilmos megjelenése. De kinek a nevében hívták meg Angliába Hollandia helytartóját? Ehhez semmiféle testülettől nem kaptak erre felhatalmazást, és csakis önmagukat képviselték, s ez tulajdonképpen felségárulást jelentett.²² Coward szerint minimális volt annak az esélye, hogy az angol politikai nemzet többsége szembe akart volna szállni egy olyan királlyal, aki stabil pénzügyi helyzetet biztosított, valamint elkezdte a hadsereg és a flotta újjászervezését.²³ Emellett szól az is, hogy a legtehetősebb angolok igyekeztek elkerülni egy újabb polgárháború veszélyét, és különösen figyeltek arra, hogy ne váljanak lázadóvá az engedelmesség megtagadásával.

A meghívólevél elküldése után az eseményeket Vilmos irányította, a továbbiakban ugyanis az ő választól függött, mi fog történni. A meghívás kifejezetten jól jött Vilmosnak – bár kieszközléséhez ő maga is hozzájárult korábbi angliai kapcsolatépítésével²⁴ –, hiszen már korábban²⁵ tervezte Anglia megtámadását, így azonban nem támadóként kellett érkeznie, hanem a szabadító szerepében cselekedtetett. Vilmos inváziós terve szükségszerű volt a franciaellenes háborúk megindításához, mivel az 1687–1688 során megszerzett koalícióból már csak Anglia hiányzott. Anglia külpolitikai ellenőrzésének megszerzése, Hollandia és Anglia erejének, esetleg trónjának egyesítése Vilmos számára fontosabb volt felesége öröklési jogának megvédésénél.²⁶

De miért lehetett sikeres Vilmos támadása, és miért csúcsosodott ki mindez a dicsőséges forradalomban, az uralkodóváltásban? – teszi fel a kérdést Coward. Válaszában elmondja, hogy ezek egyike sem volt eleve elrendelt, s másként is alakulhattak volna az események, mivel Vilmos távolléte alatt kitette Hollandiát a francia támadás veszélyének, és ráadásul ekkor még angliai fogadtatása is bizonytalan volt.²⁷ Nem a trónra hívták meg ugyanis, csak azért, hogy meggyőzze apósát – mint közeli rokon és mint protestáns uralkodó – politikájának módosításáról. Vilmos azonban – korábbi tervének megfelelően – hatalmas sereggel érkezett,²⁸ s az újabb háborús veszély olyannyira megrettentette Jakabot, hogy még a párbeszéd létrejötte előtt megpróbált elmenekülni az országából. A kedvező széljárást²⁹ kihasználva, Vilmos november 5-én³⁰ partra szállt Anglia délnyugati partjainál, Torbay-nél, majd innen London felé indult, ez azonban közel sem jelentette azt, hogy meg akarta volna fosztani Jakabot trónjától.³¹ Jakab helyzete nem volt reménytelen, hiszen a toryk továbbra is kitarottak mellette, bár nagyon keveset tettek megsegítéséért. Ők abban bíztak, hogy az invázió ténye elegendő lesz politikájának feladására. Vilmos seregének feladata ugyanis a nyomásgyakorlás és Jakab meggyőzése volt, de nem az ország elfoglalása. A király mellett kitarók magatartását elveik determinálták, a passzív engedelmesség és az uralkodónak való ellenállás tilalma, melyekhez makacsul ragaszkodtak, és nem voltak hajlandók Jakab uralmának ellenszegülni, netán eltávolításához hozzájárulni. Jakab azonban elhagyta lojális híveit, és ahelyett, hogy Vilmos ellen vonult volna hadseregével, Londonba rendelte vissza csapatait. Miközben Vilmos a hadseregével London felé haladt, Jakab megpróbált Franciaországba szökni, azonban elfogták és visszavitték a fővárosba. Pár nap múlva Jakab kinyilvánította, hogy nem kívánja apja szerepét eljátszani, majd hamarosan, újfent, immár akadályoztatás nélkül sikerült megszöknie, hatásosan hátrítva el ezzel egy újabb polgárháború kirobbanásának lehetőségét.³² Menekülése azt bizonyítja, hogy kételkedett katonáinak támogatásában és hivatalnokainak lojalitásában, tehát számíthatott arra, hogy alattvalói megtagadják tőle a hűséget és a segítségnyújtást Vilmossal szemben.³³ Jakab soha nem akart lemondani a hatalomról, szökése egy váratlan döntés

eredménye volt, melyet Vilmos „támadása” váltott ki.³⁴ Távozása után a gyűlésen megjelent főnemesek egyetértettek abban, hogy Vilmost kérjék fel az ország irányítására.

Az utódlás kérdésének megoldása azonban nem volt egyszerű feladat, és a gyűlésen többféle lehetőség is szóba került.³⁵ A nehézségeket az okozta, hogy immár két – vagy inkább három: Jakab, Mária és Vilmos – személy tarthatott igényt a trónra, és Vilmos nem felelt meg az isteni jogalap Stuart-koncepciójának, ha azt következetesen alkalmazták volna, mivel e koncepció szerint egészen haláláig II. Jakab marad a törvényes király. A vitának Vilmos vetett véget, amikor kinyilvánította, hogy sem régensként, sem társuralkodóként nem kíván uralkodni. Az angol politikusoknak ezután két álláspont közül kellett választani; vagy elfogadják Máriát és Vilmost uralkodóként Vilmos dominanciájával, vagy vállalják egy meghosszabbított interregnum lehetséges következményeit. A gyűlés³⁶ végül arra az álláspontra jutott, hogy Vilmosnak és Máriának mint társuralkodóknak³⁷ ajánlják fel a trónt úgy, hogy a végrehajtó hatalmat csak Vilmos gyakorolhatja, de kettejük nevében.³⁸ A „forradalmi kormányzat” újdonságának tekinthető, hogy egy különleges kéturalkodós „monarchiát” hozott létre, melyre korábban nem volt példa.³⁹ Eme újszerű kormányzatot Sellars és Yeatman „*Williamanmary*”-nek [sic!] nevezte el, utalva arra, hogy Máriának is jelentős szerepe volt a forradalmi rendezésben, illetve az abban való közreműködésben.⁴⁰

William Sherlock személye és pamfletje

A pamflet, mint műfaj, olyan rövid írásmű, amely valamely személy, intézkedés vagy esemény elleni tiltakozást vagy éppen ezek mellett való kiállást fejez ki, és általában hiányzik belőle a szisztematikus érvelés. Általánosságban elmondható, hogy rövid terjedelmű (néhány, de lehet 20–30 oldalas is), és az ész helyett inkább az érzelmekre kíván hatni. Nyelvezete közérthető, stílusa egyszerű; mindezen sajátosságai pedig a nagyközönséghez szóló jellegéből fakadnak.⁴¹ A korabeli Anglia pamfletirodalma messze a legbőségebb természetű volt, mellyel maga mögé utasította a többi országot.⁴² Az általam elemezni kívánt pamflet nem teljesen felel meg ezeknek a feltételeknek, de erre a későbbiekben még visszatérek.

A szélesebb értelemben vett közvélemény tájékoztatására a kézzel írott és a nyomdai úton sokszorosított „újságok” szolgáltak a 17. század első felében, de nincs bizonyíték arra, hogy ez utóbbiak nagyobb befolyással bírtak volna a véleményalkotásra.⁴³ A pamfletekben való politikai információk terjesztésének veszélyével a korai Stuart-kormányzat is tisztában volt, és nyomásgyakorlása miatt sokkal gyakoribb volt e pamfletek kézirat formájában való terjesztése.⁴⁴ 1641 tavaszán jelentek meg először kis méretű nyomtatott könyvek és helyszíni tudósítások, melyek száma a polgárháború, a királygyilkosság és az interregnum korára megsokszorozódott, s e tény egyben jelezte, hogy a könyvkiadás ellenőrzése kicsúszott az udvar és annak monopóliumát őrző kiadók kezéből.⁴⁵ Ezek legfontosabb újdonsága, hogy szinte mindenki számára könnyedén hozzáférhetővé váltak néhány pennyért, korábban ugyanis csak az elithez juthattak el magas áruk és a tájékozottság követelménye miatt.⁴⁶ A „hírkönyvek” (*newsbooks*) mellett alkalmanként hasonló tartalmú pamfletek (*news pamphlets*) is megjelentek, és az 1640-es évekre mint az első nagyobb politikai röpirathullám korszakára tekinthetünk. E kedvelt műfaj⁴⁷ a követke-

ző húsz évben – bár hullámzó mértékben, de – meghatározó hatással volt a közvéleményre, majd befolyása csökkent, hogy később újra jelentős szerepet játszhasson.⁴⁸ A 17. században keletkező röpirat-irodalom termését két részre oszthatjuk, első részét az 1640–1660 közötti évekre tehetjük, a másik szakasza pedig az 1688-as eseményekkel mutat szoros kapcsolatot. A dicsőséges forradalom hatására újra erőteljesen felélénkült a pamfletirodalom, a közel kétszáz értekezés közül, melyek az új kormányzat legitimálását voltak hivatottak alátámasztani, Sherlock írása volt a legkeményebb hangvételű és egyben a leghatásosabb.⁴⁹

*William Sherlock*⁵⁰ (1639/40 – 1707) teológus, népszerű prédikátor és polemista volt, aki 1681-ben a Szent Pál-katedrális lelkészeként működött.⁵¹ Már 1684-ben írt egy művet az engedelmességről (*A legfőbb hatalmakkal való ellenállás kérdése a Szentírás dogmái alapján lefektetve és értelmezve* címmel) [*The Case of Resistance of the Supreme Powers Stated and Resolved According to the Doctrine of the Holy Scriptures*], támogatva az ellenállás tilalmának tory doktrínáját, és megkülönböztetve az engedelenség aktív és passzív formáját. 1686-ban egy pápaellenes prédikációja miatt megfeddték és felfüggesztették fizetését. A forradalom idején vezető jakobitává⁵² és civakodó eskütagadóvá vált, vitatva Jakab eltávolításának jogszerűségét. A „dicsőséges forradalom” után az eskütétel megtagadása miatt 1689. augusztus 1-jén felfüggesztették megbízatását, a hivataltól való megfosztás kijelölt határidejének másnapján (1690. február 2-án) folytatta a prédikálást, nyilvánosan imádkozva Vilmosért és Máriaért, mint *de facto* uralkodókért. 1690. augusztus 20-án levelet írt Sancroftnak,⁵³ az elűzött érseknek, kijelentve, hogy gondolatai megváltoztak a hirtelen felismerés által,⁵⁴ és hosszas vívódás után végül esküt tett az új uralkodóknak. Sherlock rájött, hogy a Gondviselés által küldött királynak bűn ellenállni, ezért letette az esküt,⁵⁵ és az új kormányzat jogosságának igazolására írta pamfletjét. Az egyik legtehetségesebb teoretikus pártolt el az új eskü letételét megtagadóktól,⁵⁶ Sherlockot azonban éppen e cselekedetének köszönhetően előléptették, és 1691-ben kinevezték a Szent Pál-katedrális esperesévé.⁵⁷

Az eskü megtagadását korábban nem a Jakab kormányzata iránti rokonszenv vagy az új uralkodók iránti ellenszenv váltotta ki nála, hanem saját lelkiismerete.⁵⁸ Az anglikán egyház tagjaként ugyanis gondot okozott az előző királynak letett hűségeskü és az új uralkodók elismerésének összeegyeztetése. Az anglikán egyház előírásai szerint a koronás uralkodónak élete végéig engedelmeskedni kell, és ezalól semmilyen esetben nem lehet kivételt tenni. Az újonnan előállt helyzetben tehát az volt a kérdés, vajon melyik uralkodónak kell engedelmeskedni, és lehet-e hűségesküt tenni, míg él az előző király, akinek korábban engedelmességet fogadtak. A Jakab mellett végsőkig kitartó torykra Vilmos uralmának megszilárdulása után az új kormányzat kompromisszumos elfogadásának nehéz feladata várt. Két lehetőség közül választhattak, mégpedig az alkalmazkodás, vagyis a whig eszmék teljes átvétele, illetve ezek elutasítása és a sajátjukhoz való makacs ragaszkodás közül. Ez utóbbi természetesen magában hordozta a hivatalvesztés, a száműzetés, esetleg a polgárháború veszélyét. A toryk bár ideiglenesnek tekintették az újonnan kialakult rendszert, politikai elveiket igyekeztek hozzáigazítani, s ennek kapcsán több kérdés is felvetődött. Magyarazatot kellett találni arra a problémára, miként lehet elismerni az új uralkodót a korábbi király törvényes és jogos utódként annak ellenére, hogy nincs köztük közvetlen vérségi kapcsolat; vagyis az örökösödés isteni jogalapjának felülírására kellett

elfogadható érvet találni.⁵⁹

Sherlock számára is ez okozott fejtörést, ugyanakkor állásvesztésének veszélye és a magasabb pozíció elérését célzó ambíciói az új kormányzat elfogadására készítették. Álláspontjának megváltoztatására elfogadható, és persze az anglikán egyház elveivel összeegyeztethető magyarázatot kellett találnia, melyhez Overall püspök könyve adott számára segítséget.⁶⁰ A kor közszereplőjeként bizonyára többen elítélték volna pártállásának megváltoztatása miatt. Ezt elkerülendő és a többi eskütagadó meggyőzésére írta meg *A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség kérdésének taglalása és megoldása a Szentírás, az ész és az anglikán egyház elvei szerint* [*The Case of the Allegiance Due to Sovereign Powers Stated and Resolved According to Scripture and Reason and the Principles of the Church of England*] (1691) című pamfletjét.

A pamflet terjedelme – 66 oldal az előszó nélkül – jóval meghaladja egy átlagos röpiratét. További jelentős eltérés a többihez képest, hogy gondos szerkesztés, precíz fejezetbeosztás, szisztematikus érvelés jellemzi. A szerző igyekszik alapos és sokoldalú érvekkel alátámasztani tettének helyességét, s bár írásának általa megfogalmazott célja saját tettének indoklása,⁶¹ távolabbi céljai közt biztosan szerepelt a többi eskütagadó meggyőzésének vágya. (Nicholas Jolley szerint is ilyen kettős célja volt ezzel a pamflettel a szerzőnek, és e nézetével mi is egyetérthetünk.)⁶² Formai jellemzőit vizsgálva az értekezések közé is besorolhatnánk e művet, azonban témáját és terjesztésének módját tekintve tipikusan a pamfletek közé sorolandó. Bár a mű címlapján 1691-es dátum szerepel megjelenési évként, először 1690. november 3-án publikálták, és a következő év januárjában már a hatodik kiadása jelent meg.⁶³ Nem tudjuk pontosan, mikor kezdte el írni a szerző, de az bizonyos, hogy 1690 augusztusára már körvonalazódott szerkezete.⁶⁴ E pamflet óriási vihart kavart, és ötvennél több válasz született rá, cáfolva vagy védelmezve a benne foglaltakat.⁶⁵

A szerző négy egymástól jól elkülönülő fejezetre osztotta pamfletjét, mindezek elé pedig egy előszót illesztett. Az *előszó* fontos információkat tartalmaz számunkra a pamflet keletkezését illetően, mivel itt írta le, mely tényezők játszottak szerepet korábbi elveinek feladásában. Ezek közt említi felesége győzködését, meglepő módon saját előléptetési vágyát, a boyne-i csata⁶⁶ döntő voltára való ráeszmélést és Overall püspök könyvének megvilágosító szerepét.⁶⁷ A problémát a korábbi, bár akkorra trónfosztott, ám még élő uralkodónak letett eskü és az új, ténylegesen trónon ülő királynak járó eskütétel kötelességének összeférhetetlensége jelentette számára. Mivel tilos a hatalomnak való ellenállás, de két úrnak sem lehet egy időben szolgálni, szükséges volt feloldani az ellentmondást, mégpedig úgy, hogy ne sérüljenek az egyházi elvei. Az előszó végén az olvasó ítéletére bízta magát, egy dolgot azonban még fontosnak tart megjegyezni, melyet ha elmulasztana, ellentmondásba kerülne önmagával. E passzus rögzítésével igyekezett elhárítani a támadási lehetőséget korábban írt gondolatait illetően: itt ugyanis visszavonta előző írásában⁶⁸ vallott nézetét, melyben Szent Pálra hivatkozva azt állította, hogy egy örökletes monarchiában, ahol él a törvényes örökös, de nem ő ül a trónon, bitorolt hatalomról beszélhetünk, és ez nem Istentől származik.⁶⁹

Az *első fejezet* röviden ismerteti a kialakult helyzetet, rávilágít a probléma gyökerére, majd több oldalról megvizsgálva igyekszik kielégítő érvekkel alátámasztani az új rendszer legitimitációját. Külön fejezet szól az anglikán egyház szabályairól, Overall püs-

pök könyvének érveiről, a Szentírás és az ész előírásairól az alattvalói engedelmisséget illetően. Az utolsó fejezetben a lehetségesen felmerülő ellenvetéseket fogalmazza meg a szerző, válaszolva is egyúttal rájuk, mellyel elméletének további megerősítését célozza.

Sherlock szerint az eskütagadóknak az okozott problémát, hogy a törvény szerint uralkodó királynak tett eskü mindaddig hűségre kötelezi őket, amíg ő él, még akkor is, ha időközben más került a trónra; vagyis ha az új uralkodónak tennének esküt, megszegnék a régit, mivel az csak az uralkodó halálával veszíti érvényét. Szerintük nem annak tartoznak engedelmisséggel, aki a trónon ül, bár nincs hozzá joga, hanem annak, aki nincs ugyan a trónon, de joga van hozzá. Éppen emiatt a jog nélküli uralkodónak való eskütétel a korábbi eskü megszegése lenne.⁷⁰ E nézet megcáfolására a szerző a következő magyarázattal szolgál. Ha az engedelmisség kijár, akkor az nem a jogot, hanem a kormányzatot illeti, de nem pusztán a kormányzatot, hanem Isten hatalmát. Vagyis ha Isten jónak látja, új uralkodót emelhet trónra, tekintet nélkül a törvény szerinti jogra vagy az emberi törvényekre.⁷¹ Itt jelenik meg először e pamfletben a Gondviselés mint legitimáló tényező – előrevetítve az egész érvelés központi gondolatát –, s a későbbiek során többször is előfordul. Gerald Straka e pamflet ismeretében és annak reprezentánsaként nevezte el az isteni jogalap utolsó fázisát a *Gondviselés isteni jogalapjának (divine right of Providence)*.⁷²

Az Isten által állított királyok isteni hatalommal vannak felruházva, akiknek nemcsak félelemből, hanem lelkiismereti kötelezettségből is engedelmeskedni kell. Az alattvalókat tehát köti az engedelmisség, és ez annak az uralkodónak jár, akit Isten helyezett a trónra – még ha vitatják is törvény szerinti jogát, akkor is isteni hatalommal bír.⁷³ Ebből az a következtetés vonható le, hogy a régi eskünk és engedelmisségi kötelezettségünk hatályát veszíti, amikor Isten új királyt emel, mivel ha a királyságot átruházza, szükségszerűen átruházza a mi kötelességeinket is. Sherlock beismeri, hogy ez első hallásra meglepheti az embereket, de csak ez biztosíthatja az alattvalók és a közbiztonság fennmaradását forradalmak esetén.⁷⁴ Tehát már az első fejezetben összefoglalja a majdani konklúziót, és a következő fejezetekben részletesen szól arról, mely érvek vezették ezen elmélet megfogalmazásához.

A második fejezetben a szerző az anglikán egyház elveit fejti ki Overall püspök könyve alapján, melyek nagyban hozzásegítették őt az új uralkodó legitim voltának elismeréséhez. Összhangban a Pál apostol rómaiakhoz írt levelében (Róm13, 1–2.) foglaltakkal az anglikán egyház hivatalos tanítása szerint a híveknek engedelmeskedniük kell a törvényeknek, alá kell vetniük magukat a hatalomnak, és még elnyomás esetén is tilos ellenállniuk; azok pedig, akik ezen elveket megtagadják, az anglikán egyház szabályai ellen vétének. Mindemellert azt tanítja az egyház, hogy minden szuverén uralkodó Istentől kapja hatalmát, ezért minden uralkodót, aki a trónon ül, Isten szolgájaként kell tisztelni és engedelmeskedni neki. Ezen elvek megfelelő útmutatásként szolgálnak számunkra, miként kell cselekednünk forradalmak esetén, amikor e szabályok ellentmondásba keverednek a joggal, azaz amikor a törvényes királyt trónjától megfosztják, és másik uralkodó kerül a helyére.⁷⁵ Mivel a Szentírásban foglaltak nem voltak elég világosak és meggyőzőek a forradalmi kormányzat legitimitását illetően, a hűség követelményének tudatosabb alátámasztása érdekében Overall könyvéhez fordul, mely megfelelő érveket szolgáltat ahhoz, hogy Isten Gondviselése közbeléphet és átalakíthatja a kormányzatot. Sherlock két fontos passzust emel ki a könyvből: „Az uralkodó, akinek nincs törvény szerinti joga a trónhoz,

még rendelkezhet Isten hatalmával. (...) Ha a törvényes jogcím nélküli uralkodó kormányzata megszilárdul, isteni hatalommal van felruházva, ezért mindenki tisztelettel és engedelmisséggel tartozik neki, aki uralma alatt él, úgy az egyházi, mint a világi személyek.”⁷⁶ Vagyis attól, hogy a hivatalos koncepció szerint nem őt illetné a trón, elfoglalva azt, mégis isteni hatalommal bír. Nincs olyan kötelesség, amely csakis a törvény szerinti uralkodónak jár ki, ugyanis minden királyt – akit Isten helyezett a trónra – megilleti az, hogy engedelmeskedjenek neki, alávéssék magukat hatalmának, ne lázadjanak fel ellene, fizessék meg az adót és imádkozzanak érte, sőt hűségesküti tegyenek neki, ha szükséges.⁷⁷

A harmadik fejezet tartalma a legfontosabb számunkra, mivel itt indokolja meg a szerző, miért volt legitim a „dicsőséges forradalom”, és egyértelmű útbaigazítást ad arra, miként kell helyesen cselekedni hasonló esetekben. Mindehhez a Szentírás és a józan ész érveit sorakoztatja fel. „Amit bizonyítani szeretnénk, a következő: minden szuverén uralkodó, aki elfoglalta a trónt, Isten által helyzetetett oda és felruházta őt hatalmával, ezért minden alattvaló engedelmisséggel tartozik neki, mint Isten megbízottjának, anélkül, hogy megvizsgálnák törvényes jogát és a trónhoz való jogcímét: ennek bizonyítására pedig a Szentírásból és az észérvek ötvözetéből kapunk választ.”⁷⁸

Isten teremtoi mivoltából következik, hogy ő a világ ura, és akit kormányzással bíz meg, annak hatalmat is ad hozzá; ezért senkinek nem lehet hatalma mástól, mint egyedül Istentől. Ezt bárki könnyen beláthatja, aki hiszi, hogy van Isten, hogy ő teremtette és kormányozza a világot.⁷⁹ Sherlock szerint az isteni hatalom átruházása háromféle módon történhet: a természet, kinevezés és a Gondviselés rendelése által. A természet általi hatalom-átruházással keletkezett az első kormányzat a világon, és ez az egyetlen természetes hatalom, vagyis az apán kívül nincs természetes uralkodó. A patriarchalizmus elvének legjelentősebb képviselője a korban Filmer volt, aki a királyok Istentől kapott atyai hatalmából vezette le azt a következtetést, hogy az alattvalók feladata a gyermeki engedelmisség.⁸⁰ Kinevezés által a zsidók uralkodói kaptak hatalmat Istentől, de most – írja Sherlock – Isten kormányozza az egész világot, letaszít és felemel királyokat a Gondviselés által, mivel a Gondviselés a világ Isten általi kormányzata egy láthatatlan erő és befolyásolás által (*invisible influence and power*), mely irányít, elrendel és felülbíráll minden eseményt, Isten akaratától függően.⁸¹ A Gondviselés közvetlenül avatkozik be és irányítja az események menetét, nem hagyja, hogy azok saját medrükben folyjanak. Mivel nincs értelme megkülönböztetni azt, hogy *mit cselekszik ő maga* [értsd: Isten], és *mit enged, hogy megtörténjen*, nem lehet megkülönböztetni azt sem, hogy valakit ő helyez-e a trónra, vagy csak hozzájárul egy önjelölt király hatalmához.⁸² Ezért ha egy uralkodó trónra kerül, biztosan állítható, hogy a Gondviselés helyezte oda. Röviden összegezve az eddigieket elmondható, hogy bármilyen módon is szerezt meg egy uralkodó a trónt, Isten helyezte oda és tőle kapta hatalmát.⁸³

Leibniz szerint Sherlock nem különítette el eléggé az Isten általi hatalom-átruházás három módját, ő ugyanis a természet általi módhoz besorolná nemcsak az atyai vagy patriarchális hatalmat, hanem mindenféle örökletességet és kinevezést is.⁸⁴ Külön csoportot képeznének az emberek általi választással, s megint újabbat a győzelem által trónra kerülő uralkodók; végül az utolsó mód a különleges Gondviselés lenne, mely nem megszokott és egyik korábbi fajtához sem lenne besorolható. Azt lehetne tehát mondani, hogy négyféleképpen kerülhet valaki trónra: születéssel, választással, hódítással és külön-

leges Gondviselés által, ennek megfelelően származását tekintve négyféle királyt lehetne megnevezni: *Rex naturalis*, *Rex electitius*,⁸⁵ *Rex conquaestor*, *Rex Adeodatus*⁸⁶ (természetes módon, választással, hódítás révén trónra kerülő király és Isten által adatott király). Ily módon elkülöníthető a mesterséges a természetestől, vagy az önkéntes az erőszakostól és az istenitől.⁸⁷

Sherlock szerint a kormányzatok keletkezésének leggyakoribb módja a hódítás. Előfordulhat ugyanis, hogy Isten hódításra ösztönöz egy ambiciózus uralkodót, de nem emeli trónra, csak ha alkalmasnak tartja a kormányzásra.⁸⁸ Isten – ha jónak látja – megszállhatja egy dinasztia trónöröklésének folytonosságát, és egy másik – az uralkodó dinasztián kívüli – személy trónra emelésével másik családra ruházhatja át a királyságot. A szerző tehát elfogadta a hódítást mint a kormányzatok keletkezésének egy módját, azonban véleményünk szerint alapvetően fontos, hogy ő a hódítás *körülményeire* helyezte a hangsúlyt, mondván, hogy az *isteni jóváhagyással véghezvit hódítás* (*divinely assisted conquest*) által keletkezhet csak legitim kormányzat.⁸⁹ Sherlock elméletének legfontosabb terminológiai újítása a *de facto* és a *de jure* hatalom megkülönböztetése, s ez rendkívül meggyőzően hathatott a közvéleményre, különösen az eskütétel megtagadóira. Ezen megkülönböztetés lényege, hogy az örökletes királyságban a *de jure* király az, akinek törvény szerinti jogcíme van a trónra (ő következik az öröklés rendje szerint); a *de facto* király viszont az, akinek ugyan nincs törvényes jogcíme a koronához, de ténylegesen ő gyakorolja a hatalmat.⁹⁰

Ezt a sémát kiválóan lehetett alkalmazni II. Jakab és III. Vilmos esetére, és meggyőzően lehetett érvelni vele az új kormányzat elfogadását illetően, hozzátéve, hogy a védelmet csakis a tényleges hatalommal rendelkező uralkodó tudja biztosítani. E megkülönböztetést – Sherlock szerint – csak az emberi törvények alkalmazzák, és az alattvalókra vonatkozik, az isteni Gondviselésnek azonban nincs erre szüksége. Az alattvalók nem állíthatnak új királyt, és nem foszthatják meg hatalmától a mindenkori uralkodót, szembe szegülve az ország törvényeivel; Istent azonban nem kötik az emberi törvények, így azt teheti királlyá, akit ő jónak lát, tekintet nélkül bármiféle törvényre. Ha pedig így tesz, az a személy lesz az uralkodó, akit ő azzá tett, anélkül, hogy az illetőnek törvény szerinti jogcíme lenne hozzá, mivel a hatalom Istentől származik.⁹¹ Mivel adott időben csak egy király uralkodhat – nem birtokolhatja ugyanis két rivális és szembenálló uralkodó ugyanazt a trónt, és az alattvalók sem tartozhatnak engedelmisséggel két személynek –, ezért az alattvalói engedelmisség az isteni törvény által trónon ülő királyt illeti. Az tehát a királyunk, aki berendezkedett a trónon a szuverén állam kormányzására, mivel tényleges hatalommal bír, és nemcsak annak jogával rendelkezik.⁹² A „birtokon kívülre” került király támogatása, illetve a hatalom eszközeivel rendelkező uralkodó iránti hűség megtagadása az anarchia veszélyével jár, s ez soha nem lehet a társadalom érdeke. Sherlock érvelése az új kormányzatot veszi védelmébe, amikor azt bizonygatja, hogy míg III. Vilmos kormányzata már nem lehet szilárdabb, addig II. Jakab immár nem rendelkezik a sikeres kormányzás elemi feltételeivel sem.⁹³

Leibniz nem értett egyet Sherlocknak ezzel a megkülönböztetésével, és helytelennek tartotta annak kimondását, hogy a *de facto* és a *de jure* uralkodó egyenlő Isten előtt.⁹⁴ Szerinte ugyanis Isten előtt is különbözik e két személy, mivel egyiknek több joga van a másikénál, ennek megfelelően a *de facto* uralkodó felelősségre vonható és büntethető a tetteiért a mennyei bíróság előtt. Tehát a kétféle uralkodó inkább az emberek szemében

egyenlő és a földi bíróság előtt, de az alattvalóknak nem feladata, hogy ítélkezzenek a királyok felett. Isten hatalma alapjának vizsgálatakor Sherlock Isten teremtetői mivoltát helyezi középpontba, Hobbes⁹⁵ a mindenhatóságát, Leibniz szerint azonban Isten hatalma nemcsak szuverén hatalmán, hanem bölcsességén is alapul.⁹⁶ A következtetést levonva tehát annak tartozunk engedelmisséggel, aki Isten hatalmából berendezkedett a kormányzásra és a trónon ül, nem annak, akinek pusztán csak joga van hozzá, hogy a trónon ülhesen; vagyis a de facto hatalomnak kell esküt tennünk.⁹⁷

Hobbes szerint az embereknek érdeke, hogy alávéssék magukat egy szuverén hatalomnak, mely képes megvédeni őket,⁹⁸ s ha az erre képtelen, akkor elvileg visszavonható megbízatása (bár ezt az elvi lehetőséget Hobbes megszorításai gyakorlatilag nullára redukálják).⁹⁹ Nála a hatalom kizárólagos legitimációs forrása a védelem funkciójának betöltése.¹⁰⁰ Nedham, a század egyik gondolkodója, aki a de facto elvű hatalomgyakorlás talaján áll, Sherlockkal ellentétben, 1650-ben így írt: „(...) akinek jogcíme törvénytelennek tartatik, s pusztá erőszakon nyugszik, de mégis autoritás van a birtokában, annak törvényesen lehet engedelmeskedni. S nem csupán lehet, hanem kell is.”¹⁰¹ Leibniz szerint ha egy ellenség hódítás révén egy ország uralkodójává válik, a lakók esküt tehetnek neki, még akkor is, ha a hódító részéről jogtalan volt a háború.¹⁰²

Sherlock e fejezetben arra is választ próbál adni, hogy örökletes monarchiában miként lehet engedelmeskedni másnak, ha él a törvény szerinti uralkodó – vagy annak örököse – anélkül, hogy az alattvalók megszegnék a korábbi esküjüket.¹⁰³ Erre azt feleli, hogy bármely uralkodónak letett hűségeskü csak addig érvényes, amíg az illető király, vagyis trónon ül, és hatalommal bír; tehát a trónfosztott uralkodónak nem tartozunk hűséggel, mivel a neki letett eskü érvényessége megszűnik, még ha a király életben is van. Bár támogatni és védeni kell az ő és örököseinek trónhoz való jogát, lehetetlen őt újra trónra emelni anélkül, hogy ne lázadnánk, és ezzel az isteni Gondviselés ellen ne vételnénk. A hűségeskü tehát addig érvényes, amíg a király király, és amíg de facto az ő alattvalói vagyunk. Az eskü érvényét nem lehet kiterjeszteni, és ez az elv minden kormányzati forradalom esetén megfelelő útmutatásként szolgál. Vagyis forradalom [értsd: uralkodóváltás] esetén, amikor a lojalitás és engedelmisség legszigorúbb elvej sem segítenek, az új uralkodónak kell engedelmeskedni, mivel ő isteni hatalommal bír.¹⁰⁴

Összegezve tehát a *szuverenitás gyakorlása* – bár Sherlock maga a szuverenitás szót nem használja – az, ami törvényessé teszi a kormányzatot, nem az ahhoz való jogcím. Ennek eldöntésére [tudniillik, hogy mikor számít legitimnek az új uralkodó] nincs matematikai képlet, egész egyszerűen ésszerű gondolkodással lehet megállapítani, mikortól tartozunk engedelmisséggel az új uralkodónak, felismerve, hogy az isteni Gondviselés helyezte fölénk.¹⁰⁵ Ha a trónfosztott uralkodó hatalma olyannyira megtört, hogy trónja visszaszerzésére csak idegenek támogatásával van esélye, és az újonnan trónra kerülő uralkodó hatalma már konszolidálódott, akkor ez utóbbinak kell engedelmeskednünk, anélkül hogy vizsgálnánk a trónhoz való jogcímét.¹⁰⁶

A *negyedik fejezetben* a szerző felteszi a még lehetségesen felmerülő kérdéseket, és ezekre válaszolva igyekszik teljes mértékben meggyőzni olvasóközönségét cselekedetének helyességéről és Vilmos uralmának legitimitásáról. A következőkben a teljesség igénye nélkül szeretném kiemelni ezek közül a legfontosabbakat. A Szentírásra hivatkozva a szerző azt állítja, hogy nem különböztethető meg *törvényes* és *trónbitorló* király, hogy

kinek kell, illetve tilos engedelmeskednünk, mivel a Szentírásban csak az alávetésről (Róm13, 1–2.) van szó; eszerint tehát minden kötelezettségünkkel és hűségünkkel a jelenlegi [mindenkori] hatalomnak tartozunk.¹⁰⁷ Szent Pál apostol rómaiakhoz írt levele az alávetés indokaként nem a törvény szerinti jogra, hanem Isten hatalmára hivatkozik, és mivel összességében minden hatalomról beszél, *nincs értelme ezt csak a törvényes hatalomra korlátozni*. Ez azért sem indokolt – mondja Sherlock –, mivel a Bibliában arra sincs példa, hogy valakit elítéltek volna azért, mert engedelmeskedett a zsarnoknak, az alávetés megtagadása miatti büntetésre viszont van.¹⁰⁸ Királyok felemelésére és letaszítására vonatkozóan sem mond számunkra semmit a Szentírás, mert ez nem az emberek hatáskörébe tartozik – véli a szerző. Az egyetlen dolog, amit tehetünk, az elfogadás, az engedelmesség a fölénk helyezett hatalomnak anélkül, hogy vizsgálná az uralkodó trónhoz való jogcímét.¹⁰⁹

Ebben a fejezetben a szerző újra visszatér a monarchiák eredetének kérdéséhez. Szerinte a hatalom nem származhat az emberektől, s ezt több aspektusból vizsgálja. Legfontosabb érvei közé tartozik, hogy nem létezik olyan szituáció, amikor minden egyes ember hozzájárulását adná egy ember trónra emeléséhez, és ha az alattvalók ruháznák fel hatalommal királyukat, vissza is vehetnék tőle, ha akarnák. Így nincs olyan hatalom, amely az emberektől származik és szilárd talajon állva tartósan kormányozható; ugyanis ha ez az elv érvényesülne, nem létezhetne örökletes monarchia, mivel egy nemzedék csak önmaga számára választhat uralkodót, és e jog minden egyes nemzedéket megillet.¹¹⁰ Aki elfogadja a népszuverenitás elvét, az – Sherlock szerint – tagadja Isten létét, világkormányzati hatalmát, és egyúttal azt állítja, hogy Istent is korlátozzák az emberi törvények. Ez azonban ellentmond a Szentírásnak és a szerző szerint képtelenség, mert azt jelentené, hogy a kormányzat legitimitációjának forrása az emberektől származik, és Istentől csak utólag kap megerősítést.¹¹¹ Ismeretes, hogy Locke nevéhez köthető a modern természetjog és a szerződéselmélet paradigmájának megfogalmazása,¹¹² és a legitim kormányzat létrejöttének ezekkel való igazolása.¹¹³ Sherlock tehát – Locke-kal ellentétben – tagadta a népszuverenitás elvének gyakorlatban való alkalmazási lehetőségét, mert szerinte az nem tükrözheti minden ember akaratát.

Sherlock szerint mind a hódítással, mind az emberek választásával történő hatalomszerzés ellentmondásos dolog. A hódítás ugyanis erőszakkal jár, és ha ez jogot ad a kormányzásra, akkor mindenkinek, aki erősebb nálam, joga van arra, hogy hatalma alá kényszerítsen. Az így kialakuló bitorolt hatalom folytonossága Sherlock szerint jogot ad a kormányzásra, de csak akkor, ha túléli a formálisan uralkodó királyt, és ezáltal legitimé válik a zsarnok uralma.¹¹⁴ Az ellentmondások feloldását úgy oldja meg a szerző, hogy a Gondviselés szerepét helyezi a középpontba, mint legitimáló tényezőt, mondván, minden Isten akaratától függ. Az isteni Gondviselés tehát minden más törvényt felülír, így mindennél alkalmasabb jogcímet ad a kormányzásra. Tehát akármilyen módon – az emberek nagyobb, vagy bölcsebb részének választása által, hódítással, alávetéssel, hosszú ideig tartó hatalombirtoklással vagy emberi törvények által – szerzi is meg valaki a hatalmat, végső soron az isteni Gondviselés dönt mindenről, így a királyok sorsáról is.¹¹⁵

Leibniz nem értette, hogy Sherlock miért nem fogadta el az emberek választása általi és a hódítással keletkező kormányzat legitim voltát, különösen az nem tetszett neki, hogy Sherlock mindent kizárólag az isteni hatalomra és Gondviselésre vezetett vissza.

Szerinte ugyanis bármilyen módon szerzi meg a király a trónt, a védelmi funkció biztosítása elegendő ahhoz, hogy az alattvalóktól engedelmességet követeljen, és legitimnek ismerjék el hatalmát.¹¹⁶ Sherlock célja azonban az volt, hogy vitathatatlan jogalapot biztosítson az új kormányzat elfogadásához, s ezt csak úgy tudta elérni, hogy mindent az isteni Gondviselésre vezetett vissza, ennek érvényét ugyanis egyetlen hívő sem kérdőjelezhetette meg.

A trónfosztott uralkodó visszatérési kísérletére gondolva írja Sherlock, hogy Isten nem tiltja meg a letaszított uralkodónak, hogy kísérletet tegyen trónja visszaszerzésére; és ha sikerül neki, az szintén az isteni akarat megnyilvánulása.¹¹⁷ Szerinte ha a népnek van egy jó királya, meg fogják védeni őt, és nem engedik trónfosztását; ellenben ha a király megsérti a nép jogait, alkotmányát és vallását, bizonyára nem fogják marasztalni és minden áron támogatni a trónhoz fűződő jogait. Ha ezt tennék, saját életüket és biztonságukat veszélyeztetnék, ez pedig ésszerűtlen és természetellenes dolog, melyet még az isteni törvények sem követelhetnek.¹¹⁸ Sherlocknál a jogcím szerinti legitimitás és a funkcionális legitimitás megkülönböztetése értelmét veszíti, amikor azt állítja, hogy nincs szükség az uralkodó trónhoz való jogcímének vizsgálatára, mivel funkciójának gyakorlása az elsőrendű kérdés. A szerző tehát a Gondviselés-érven túl gyakorlatias érveket is felvonultat az új kormányzat törvényességének igazolására, amikor arról ír, hogy Jakab az ország jogainak, alkotmányának és vallásának felforgatásával bebizonyította a trónra való alkalmatlanságát. A funkcionális legitimitációra helyezi tehát a hangsúlyt, ezáltal pedig nemcsak az egyházi elvek, de a természetes ész által diktált érvek is azt parancsolják, hogy szükségtelen vizsgálni az uralkodó trónhoz fűződő jogcímét. Ez utóbbi ismérv alapján Sherlockot gyakorlatias szerzőként tarthatjuk számon, de akár opportunistának is nevezhetnénk.

A szerző nem bízza a véletlenre céljának elérését, és a „jelenlegi” helyzetre vonatkoztatva újra megfogalmazza fenti fejtegetését, mely a következőképpen hangzik: *„Ha tehát esküt tettem a király védelmére, akinek törvény szerint joga van a trónra, és történetesen megfosztják őt hatalmától egy másik uralkodót helyezve a trónra – aki isteni hatalommal bír –, engedelmeskednem kell neki és ellenállás nélkül alávetnem magam hatalmának. Az elűzött uralkodónak tett törvényes esküm alól felmentést kapok, mert nem tudnék annak megszegése nélkül cselekedni, mivel Isten törvényei szerint a regnáló uralkodónak tartozok ezzel.”*¹¹⁹

A király védelmére letett eskü nem kötelez a haza elleni harcra, mivel ez ugyanolyan természetellenes, mint a király elleni harc.¹²⁰ *A király ellen harcolni és nem harcolni a királyért* két különböző dolog; és ha a királyok azt követelik, hogy az ország vallása és szabadságainak sérülése árán küzdjenek értük, maguknak köszönhetik, hogy alattvalóik nem tudják megvédeni őket.¹²¹ Ha önmagam és az ország vallásának, valamint szabadságainak megóvása konfliktusba kerül az uralkodó jogainak védelmével, a józan ész követelménye szerint a küzdelemből az előbbinek kell győztesként kikerülnie.

Sherlock a de facto gondolkodók elvével összhangban ír a védelmi funkció betöltéséről, melynek elengedhetetlen feltétele a haderő birtoklása, ezzel pedig csak a regnáló uralkodó bír, ellentétben a trónfosztott királlyal.¹²² Mivel az alattvalók elemi érdeke saját védelmük biztosítása, a királynak járó törvény szerinti hűségüket arra az időre kell korlátozni, amíg az uralkodó a trónon ül, és a királyság hatalma a kezében van.¹²³ Sherlock számos alkalommal használja a *szuverén* szót, mint jelzöt, magát a szuverenitás kifejezést azonban kerüli, és a szuverén hatalommal kapcsolatban is csak annyit jegyez meg, hogy az

bír ezzel, aki ténylegesen a trónon ül és a mindenkori kormányzatot irányítja.¹²⁴ Ennek megfelelően nem ír a szuverenitás jegyeiről sem,¹²⁵ és ennek az lehet az oka, hogy írását nem politikai-filozófiai fejtegetésnek szánta, hanem kifejezetten a közvélemény és a kételkedők meggyőzésére az újonnan előállt helyzetben való teendőjüket illetően.

A pamflet utolsó soraiban a szerző újra összefoglalja eredeti célját, és bízva az emberek jóindulatában, reméli, hogy nem tartják becstelennek az eskütétel miatt, még ha azt gondolják is róla, hogy hibát követett el.¹²⁶ A röpirat tartalmának ismeretében nézzük meg, hol helyezhető el e pamflet az isteni jogalapú gondolkodás történetében!

Sherlock pamfletje és az isteni jogalap

Az királyok isteni jogalapja¹²⁷ nem azonos a királyi abszolútizmus elméletével, s bár mindkettő eredete a középkorra nyúlik vissza, a 16. és 17. század folyamán nem mindig fonódtak össze: a királyi abszolútizmus legtöbb elmélete egy isteni jog-elemet is magába foglalt, de ennek fordítottja nem feltétlenül volt igaz.¹²⁸ Az abszolútista eszmerendszer elengedhetetlen jegyei közé tartozik, hogy az uralkodó hatalma nem korlátok nélküli, bár külső és belső hatalmaktól független, s ebből természetes módon következik, hogy az uralkodó egyetlen bírója maga a mindenható Isten. Az abszolút uralkodó hatalma nem korlátlan, mivel bár a tételes, pozitív jog felett (*legibus solutus*) áll, intézkedéseinek az isteni jog (*ius divinum*) és azzal a gyakorlatban lényegileg egyet jelentő természetjog (*ius naturale*), valamint a fundamentális törvények (*leges fundamentales*) szabnak határt.¹²⁹ A királyok isteni jogalapja az uralkodói hatalom eredetéről szól – nem annak jogosítványairól –, s mivel a teológiai nyelvvezetben gyökerezik, elképzelhetetlen biblikus érvelés nélkül.¹³⁰ A királyok „tisztán” isteni joga szerint az uralkodó hatalma közvetlenül Istentől származik, szent jelleggel bír, az uralkodó csak Istennek felelős, nem szabad az uralkodóval szemben aktív ellenállást tanúsítani és parancsait mindaddig teljesíteni kell, míg azok nem ellenkeznek az isteni törvénnyel.¹³¹ A *divine right* kora újkori változata a középkori változathoz képest elsősorban annyiban hozott újat, hogy a korábbi elvekhez hozzáadta az örökletes monarchia eszméjét, vagyis meghatározta az örökösödési sorrendet,¹³² mely szerint a királyi hatalom a leszármazás útján (primogenitúra) öröklődik.¹³³ Az isteni jogalapra támaszkodó abszolútizmus-elmélet csak egy volt az abszolútizmus-elméletek sorában (bár ez volt az egyik legelterjedtebb).¹³⁴ Kétséget kizáróan állíthatjuk, hogy Sommerville¹³⁵ tévedett akkor, amikor a „*divine right of kings*”-elméletet és a királyi abszolútizmust („*royal absolutism*”) egy és ugyanazon teóriának nevezte, illetve előbbit az utóbbi „hagyományos elnevezésének” tartotta.¹³⁶

Vilmos és Mária kormányzatának megszilárdulása után az alattvalóknak választaniuk kellett az isteni jogalapon nyugvó monarchia elve és az anglikán egyházhoz való hűség között. Az előbbi a primogenitúra által szabályozott örökletes monarchia eszméjét vallotta, és tiltotta az aktív ellenállást, utóbbi pedig a mindenkori hatalomnak való alávetés kötelezettségét írta elő.¹³⁷ Amikor e kettő egymással szembekerült, és csak egyik győzhetett, a toryk az utóbbi oldalára álltak, mivel úgy tartották, hogy az örökletesség és az engedelmesség elvénél sokkal fontosabb megakadályozni egy újabb katolikus uralkodó trónra kerülését. A kételkedő toryk csoportjának meggyőzésére többek közt Sherlock fentebb bemutatott pamfletje szolgált. Ennek érvei összhangban vannak az isteni jogalapú gondol-

codás kora újkori elméletének elemeivel, amikor a szerző arról ír, hogy az uralkodó csak Istennek tartozik felelősséggel – mivel tőle kapta hatalmát –, az alattvalók nem kérhetik számon cselekedeteit, s a király hatalmát az isteni és a természeti törvények korlátozzák. Ezzel szembeállítja az emberektől származó uralkodói hatalmat, de nem fogadja el ennek legitim voltát, mivel ez esetben csupán bizalmi kérdés lenne az alattvalók és a király között a hatalom visszavonása. Az így keletkező hatalom nem lenne szilárd, ezért könnyen anarchiához vezetne. Sherlock azonban új elemet épít be az isteni jogalapú gondolkodás elemei közé, amikor a Gondviselésről mint a királyok hatalmát korlátozó tényezőről beszél. A szuverén uralkodó – aki nem vonható felelősségre alattvalói által – egyénileg tartozik elszámolással Istennek, minden királyok királyának, ezért az aktív ellenállásra való ellenvetésként azt mondhatjuk, hogy azt a királyt, aki visszaél hatalmával, Isten fogja megbüntetni, és megszabadítja az elnyomott alattvalókat.¹³⁸

A Gondviselés közbeavatkozására való hivatkozás már akkor közszajon forgó téma volt, amikor fény derült Vilmos hódítási szándékára.¹³⁹ Londonba való megérkezését követően számos lelkész ajánlott fel hálaadó imát Isten csodálatos kegyelméért, mely egy nagyszerű és nemes eszköz által megszabadította az országot a testi-lelki szolgaságból.¹⁴⁰ A Gondviselésről szóló elméletnek Edmund Bohun által kidolgozott variánsa volt a legelterjedtebb és legnépszerűbb az anglikánok körében, bár ez kevésbé volt kifinomult.¹⁴¹ Szerinte az isteni Gondviselés szemmel tartja az istenfélő uralkodót, megóvjá az erőszaktól, míg azok, akik visszaélnak hatalmukkal, magukra vonják Isten haragját.¹⁴²

Straka szerint a *Gondviselés isteni jogalapú* elméletének jelentkezése a forradalom által az egyházra rótt szükségszerűségből keletkezett,¹⁴³ s ez a korabeli prédikációk és röpiratok vizsgálatával könnyen igazolható.¹⁴⁴ Ezek a prédikációk és pamfletek voltak ugyanis hivatottak arra, hogy az anglikán egyház híveit meggyőzzék a forradalom után megszilárduló kormányzat támogatásáról.¹⁴⁵ A *Gondviselés isteni jogalapjának* új területén Sherlock fent bemutatott pamfletje volt az első nagyobb munka, és egyben a legvitatottabb fejtegetés is,¹⁴⁶ A szerző érvelésének újszerűsége abban rejlik, hogy már meglévő elemeket forrasztott egybe az új kormányzat jogosságának igazolására, pontosabban a de facto hatalmat és a *Gondviselés-érv* kombinációját ötvözte.¹⁴⁷ Új dimenziót adott az isteni jogalap elméletének azáltal, hogy támogatta annak érvényességét, és nem volt konfliktus az örökösödésből származó jogi hitbizomány, valamint a hódításból származó birtoklás között.¹⁴⁸ Mindezekből arra a következtetésre jutottunk tehát, hogy Sherlock kibővítette az örökösödés isteni jogalapjának Stuart-konceptcióját; nem állította szembe a vérségi jogot és az isteni Gondviselés általi megváltó küldését, hanem a Gondviselő közbelépését mintegy beemelte az isteni jogalap elméletébe, és azt az örökösödés elé helyezte. Erre azért volt szükség, mert Vilmos és Mária vér szerinti örökösök voltak ugyan, de a *divine right* elmélet szerint előbb Máriát illette volna a trón – lévén az előző uralkodó egyenes ágú leszármazottja –, bár őt is csak apja halála után. A régi és az új szituációban is Vilmos a trón bizonyos fokú várományosának számított származása révén, bár Mária és Anna elvileg megelőzte őt a trón várományosainak sorában.¹⁴⁹

Az Overall püspök könyvében megfogalmazott elmélet azért volt alkalmas az új eskü letétele jogosságának igazolására, mivel kiállt ugyan a passzív ellenállás mellett, de kevésbé hangsúlyozta az örökletességet, és megállapította, hogy ha egy kormányzat lázadással jött létre, de kellőképpen megszilárdult, autoritását isteni rendeltetésűnek kell tekin-

teni.¹⁵⁰ Ezt a gondolatot ragadta meg Sherlock, amikor igazolni próbálta az új kormányzat jogosságát, s hozzátette mindehhez, hogy Isten félreérthetetlen jelekkel tájékoztatja az embereket arról, kinek kell engedelmessé válni. Ehhez pedig elég belátniuk azt, hogy a jelenlegi kormányzat viszonylag háborítatlanul alakult meg, és rövid időn belül megszilárdult. Az isteni jóváhagyás kutatásakor tehát elegendő azt megvizsgálni, vajon az új rendszer szilárd-e, azaz képes-e ellátni a kormányzat alapvető funkcióit, az állam és az alattvalók védelmének biztosítását.¹⁵¹ Örökletes monarchiában a de facto és a de jure uralkodók személye alapesetben megegyezik, azonban a forradalom által előállt helyzetben ez különvált, és el kellett döntenie, melyikük hatalma legitim. Sherlock ezt úgy oldotta meg, hogy a de facto uralkodót megfeleltette az isteni törvény szerinti, a de jure uralkodót pedig az emberi törvény szerinti királynak. Ezt követően már nem volt nehéz eldöntenie, hogy kinek jár az engedelmesség, mivel vitathatatlan volt, hogy az isteni törvény minden más felett áll, ezáltal a de facto uralkodó került ki győztesen az ideológiai vitából.

A Sherlocknak tulajdonított elméletet *Robert Jenkin* (a cambridge-i St. John's College vezetője) negatív kritikával illette, mivel az isteni jogalap ezen új formája tudatos törekvés volt arra, hogy a törvényes király (II. Jakab) trónra való visszatérését megakadályozzák. Nem tetszett neki, hogy amivel korábban igazolták trónra kerülésének jogosságát, ugyanazon elmélet szövevényes módosításával indokolták trónfosztását is. Ráadásul szerinte az isteni Gondviseléssel való érvelést csak forradalmak idején és különleges esetekben lehet alkalmazni, mivel normális körülmények között ez túlzottan felkavaró lenne.¹⁵²

Az anglikán lelkészek érvelése megmutatta tehát, hogy az isteni jogalap nem szűnt meg a politikai életet befolyásoló tényező lenni a dicsőséges forradalom után¹⁵³ – ahogy azt több történész állította –, sőt megfigyelhető, hogy az utolsó, de legvirágzóbb szakaszába lépett az isteni jogalapú gondolkodás 1688 után.¹⁵⁴

Külön érdekesség, de egyben alapvető fontosságú is véleményem szerint Sherlock pamfletjének és az egész korabeli gondolkodás megértésének szempontjából, hogy a *Bill of Rights* is tartalmazott utalást Isten mindenhatóságára és az isteni Gondviselés közbelépésére, tehát a parlament két háza sem volt közömbös a *divine right* elméletet illetően. A *Jogok Törvénye* két helyen is említést tesz a mindenható Istenről és a Gondviselésről, mely passzusok a következőképpen szólnak: „(...) *Orániai Vilmos őfelségét, akit a Mindenható Isten e királyságnak a pápizmustól és az önkényuralomtól való megszabadításának dicső eszközeként küldte (...) a Mindenható Isten csodálatos Gondviselése által és irgalmas jóságából a nevezett királyi felségeket adta e nemzetnek (...)*”¹⁵⁵

Locke természetjogra épülő fejtegetése és népszuverenitás-elmélete nem terjedhetett el általánosan a kortársak körében, ezért nem tekinthetjük a kor politikai gondolkodásának reprezentánsaként. Ezt jelzi az is, hogy Locke műve anonim publikációként jelent meg 1689-ben, s gondolatai alig váltottak ki visszhangot az erősen vallási beállítottságú politikai gondolkodás korában. Ezt mutatja az is, hogy írásának 1703-ig nem jelent meg újabb kiadása,¹⁵⁶ érvelését tehát egyáltalán nem vették tudomásul a kortárs anglikán polemisták, mivel a politikai gondolkodás csak a 18. században szakadt el a teológiától. Ekkor valóban a természetjogra helyeződött a hangsúly, s a természetjogi érvelés virágkora a felvilágosodás korában jött el, mely felfedezte Locke filozófiáját.¹⁵⁷

Végezetül összegzőként elmondható, hogy Sherlocknak vitathatatlan érdeme volt az új kormányzat megszilárdításában, mivel pamfletjének megírásával eredményesen tudta

meggyőzni az „eskütagadók” csoportját Vilmos uralmának jogosságáról, s tette mindezt úgy, hogy összeegyeztethető volt az egyház által előírt szabályokkal.¹⁵⁸ Az angliai rendszerváltozás belföldi és nemzetközi viszonylatban tekintve egyaránt döntő jelentőségű volt a birodalom és a protestáns Európa biztonsága szempontjából, és az idő múlása is Sherlock elveit igazolta, mivel a Jakab mellett végsőkéig kitaró toryk is belátták, hogy a hűségeskü letétele a társadalom biztonságának a záloga. Anna királynő uralkodása idejére mindannyian készek voltak elismerni, hogy a hatalmat hosszabb ideje gyakorló autoritás elnyerte az isteni szentesítést és a kormányzás jogát.¹⁵⁹ A forradalom bebizonyította tehát, hogy az örökösödés isteni jogalapjának elve – ha kell – felülírható, illetve kibővíthető.

Jegyzetek

¹ A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség kérdésének taglalása és megoldása a Szentírás, az ész és az anglikán egyház elvei szerint [The Case of the Allegiance Due to Sovereign Powers Stated and Resolved According to Scripture and Reason, and the Principles of the Church of England]. *Sherlock, William: The Case of the Allegiance Due to Sovereign Powers*, The Rota, University of Exeter, 1691.

² William Camden is hasonló jelentéssel használta e szót, és 1605-ben a következőt mondta a forradalomról: „(...) minden körbefut; és ahogy az évként évszakai, ugyanígy az embereknek is megvannak a maguk forradalmái.” Camdent Snow idézi *Snow, Vernon F.: The Concept of Revolution in Seventeenth-Century England*. In: *The Historical Journal*, Vol. 5, No. 2. (1962), 167–169.

³ *Snow: i. m.* (1962) 172.

⁴ *Locke, John: Értekezés a polgári kormányzatról*. Budapest, 1986. 197. 223. szakasz, 198. (225. szakasz.)

⁵ *Snow: i. m.* (1962) 172.

⁶ *Laslett, Peter: The English Revolution and Locke's „Two Treatises of Government”*. In: *Cambridge Historical Journal*, Vol. 12, No. 1. (1956), 40–55.

⁷ Hoak szerint 1688–89-ben két forradalom zajlott le, vagy legalábbis két szakaszra osztható a „dicsőséges forradalom” története, mégpedig egy hollandra és egy angolra. Eszerint a holland forradalom Vilmos sikeres támadását és hatalomszerzését foglalta magában, míg az angliai uralkodóváltás ténye az angol forradalomnak a része. *Hoak, Dale: The Anglo–Dutch Revolution of 1688–89*. In: Dale Hoak, Mordechai Feingold (eds): *The World of William and Mary, Anglo–Dutch Perspectives on the Revolution of 1688–89*. Stanford University Press, Stanford, California, 1996. 16.

⁸ *Coward, Barry: The Stuart Age, England 1603–1714*. Second Edition, London, New York, Longman, 1994. 339.

⁹ *Miller, John: James II. The English Monarchs Series*. New Haven, Yale University Press, 2000. 2.

¹⁰ *Hahner Péter: A régi rend alkonya. Egyetemes történet 1648–1815*. Budapest, Panem Könyvkiadó Kft, 2006. 166.

¹¹ *Kiss Gergely – Radó Bálint – Sashalni Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap*. Szöveggyűjtemény. Budapest, Metem, 2006. 34–38.

¹² Két jelöltjük volt – James Scott, Monmouth hercege és Mária –, de mindkettő esetében problematikus volt a hatalom nyugodt körülmények közt való biztosítása. Előbbinek törvénytelen származása, utóbbinak férje hatalmi pozíciója jelentett akadályt a trónhoz vezető úton, mivel Hollandia helytartójaként a franciaellenes koalíció megszervezésére törekedett, ami veszélybe sodorhatta Anglia békés elszigeteltségét és külpolitikájának önállóságát. *Coward: i. m.* (1994) 331.

¹³ Uo. 336.

¹⁴ Uo. 336.

¹⁵ Uo. 338.

¹⁶ Uo. 333.

¹⁷ London püspökét egy újonnan felállított bírósággal eltávolították, mivel nem hajtatta végre a lelkészekkel a katolikusellenes prédikációk felfüggesztését. Uo. 339.

¹⁸ Uo. 340.

¹⁹ *Hahner: i. m.* (2006) 167.; *Coward: i. m.* (1994) 341.

²⁰ Ezek nem mászt állítottak, mint azt, hogy a királynéhoz melegtöredényben csempésztek be egy újszülöttet.

- ²¹ A „halhatatlan” („Immortal”) jelzőt a whig propagandisták adták e hét angol főnemesnek (peer), elismerve tettük jelentőségét. *Hoak*: i. m. (1996) 24. A halhatatlan hetek: Compton, London püspöke, Devonshire, Danby, Shrewsbury earlje, Edward Russell, Henry Sidney és Lord Lumley. *Hahner*: i. m. (2006) 167.
- ²² *Coward*: i. m. (1994) 342.
- ²³ Uo. 342.
- ²⁴ Jakab fiának megszületésekor Vilmos követet küldött apósához gratulációja közvetítése érdekében.
- ²⁵ 1688 áprilisától biztosan. *Coward*: i. m. (1994) 343.
- ²⁶ Uo. 342–344.
- ²⁷ Uo. 343.; *Haley, K. H. D.*: The Dutch, the Invasion of England, and the Alliance of 1689. In: Lois G. Schwoerer (ed.): The Revolution of 1688–89. Changing Perspectives. Cambridge University Press, 1992. 21.
- ²⁸ A sereg részletes leírását lásd: *Hoak*: i. m. (1996) 16–17.
- ²⁹ „Protestant wind”, Vilmos számára kedvező, vagyis keleti széljárás. *Haley*: i. m. (1992) 21.; *Hahner*: i. m. (2006) 167.
- ³⁰ Az angol nyelvű szakirodalom a Julián-naptár szerint jel a dátumot, ezért a Gergely-naptárt használó magyar szakirodalomban 10 nappal későbbi időpont szerepel.
- ³¹ *Coward*: i. m. (1994) 344.
- ³² Uo. 356.
- ³³ *Hoak*: i. m. (1996) 18.
- ³⁴ Uo. 19.
- ³⁵ A toryk először régensséget kívántak bevezetni Jakab fiának kiskorúsága idejére, s a hatalmat ideiglenesen Máriára és Vilmosra ruházták volna, azonban ezt a variációt leszavazták. Ezután azt a javaslatot tették, hogy Máriát ismerjék el törvényes örökösnek, mondván, hogy Jakab elhagyta a királyságot, a júniusban született gyermek pedig nem az övé, ezért Mária, Jakab lánya a törvényes utód. *Coward*: i. m. (1994) 356–359.
- ³⁶ Nem nevezhető parlamentnek, mivel nem koronás király hívta össze.
- ³⁷ A Bill of Rights-ban „együttes uralom”-ként („during their joint lives”) szerepel.
- ³⁸ A két uralkodó hatalma közti különbség a koronázási szertartás során is megnyilvánult., *Schwoerer, Lois G.*: The Coronation of William and Mary, April 11, 1689. In: Lois G. Schwoerer (ed.): The Revolution of 1688–89. Changing Perspectives. Cambridge University Press, 1992. 117.
- ³⁹ *Speck, W. A.*: William – and Mary? In: Lois G. Schwoerer (ed.): The Revolution of 1688–89. Changing Perspectives. Cambridge University Press, 1992. 133.
- ⁴⁰ *Speck*: i. m. (1992) 146.
- ⁴¹ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. (2006) 8–9.
- ⁴² Uo. 8–9.
- ⁴³ *Baron, A. Sabrina*: The Guises of Dissemination in Early Seventeenth-Century England. News in Manuscript and Print. In: Brendan Dooley, Sabrina A. Baron (eds): The Politics of Information in Early Modern Europe. London, New York, Routledge, 2001. 41.
- ⁴⁴ Uo. 43.
- ⁴⁵ *Mendle, Michael*: News and Pamphlet Culture of Mid-Seventeenth-Century England. In: Brendan Dooley, Sabrina A. Baron (eds): The Politics of Information in Early Modern Europe, London, New York, Routledge, 2001. 57.
- ⁴⁶ Uo. 57.
- ⁴⁷ E támadó vagy igazoló célú publicisztikai írásoknak – melyekben a legitimációs elvek bontakoztak ki – jelentős szerepük volt a politikai gondolkodás fejlődésében. *Paczolay Péter – Szabó Máté*: A politikatudomány kialakulása. A politikaelmélet története az ókortól a huszadik századig. Budapest, Korona Kiadó, 1996. 68.
- ⁴⁸ *Mendle*: i. m. (2001) 57.
- ⁴⁹ *Sherlock*: i. m. (1691). A pamflet kiadójának előszava.
- ⁵⁰ Életrajzát ld. bővebben: Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004.- <http://www.oxforddnb.com>
- ⁵¹ *Sherlock*: i. m. (1691) A pamflet kiadójának előszava.
- ⁵² Értsd: II. Jakab uralkodói jogainak védelmezőjévé.
- ⁵³ William Sancroft canterburyi érsek megtagadva az engedelmességet az új kormányzattól, nem vállalta a koronázási szertartás lebonyolítását. *Schwoerer*: i. m. (1992) 114.
- ⁵⁴ *Sherlock*: i. m. (1691) A pamflet kiadójának előszava.

⁵⁵ *Rose, Craig*: England in the 1690s. Revolution, Religion and War. History of Early Modern England. Oxford, Blackwell, 1999. 33., 47.

⁵⁶ *Straka, Gerald*: The Final Phase of Divine Right Theory in England, 1688–1702. In: The English Historical Review, Vol. 77, No. 305. (Oct. 1962) 646.

⁵⁷ *Gibson, William*: The Church of England 1688–1832. London, Routledge, 2001. 42.

⁵⁸ *Sherlock*: i. m. (1691) Előszó.

⁵⁹ *Kontler László*: Az állam rejtelvei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Budapest, Atlantisz, 1997. 153.

⁶⁰ John Overall püspök könyve az 1606. évi egyházi gyűlésen elfogadott politikai tanítás egyes részeit tartalmazza, mely művet 1690-ben publikáltak újra II. Jakab védelmében. A mű egy passzusa utalt az Egyesült Tartományok forradalmi kormányzatának de facto hatalmára, és Sherlock ezt megragadva igazolta a Vilmosnak és Mária-nak járó hűség jogosságát.

⁶¹ *Sherlock*: i. m. (1691) Előszó.

⁶² *Jolley, Nicholas*: Leibniz on Hobbes, Locke's Two Treatises and Sherlock's Case of Allegiance. In: The Historical Journal, Vol. 18. No. 1. (Mar. 1975) 25.

⁶³ *Sherlock*: i. m. (1691) A pamflet kiadójának előszava.

⁶⁴ *Straka*: i. m. (1962) 647.

⁶⁵ *Sherlock*: i. m. (1691) A pamflet kiadójának előszava.

⁶⁶ 1690. július 1-jén Vilmos személyes bátorságának köszönhetően seregei legyőzték Jakab seregeit, és e csata döntő jelentőségű volt Írország visszaszerzésében. *Coward*: i. m. (1994) 370.

⁶⁷ *Sherlock*: i. m. (1691) Előszó.

⁶⁸ The Case of Resistance... (1684), a pontos címet lásd az 1. l. ábjegyzetben.

⁶⁹ *Sherlock*: i. m. (1691) Előszó.

⁷⁰ *Sherlock*: i. m. (1691) 2.

⁷¹ „If God, when sees fit, and can better serve the ends of his Providence by it, sets up Kings without any regard to Legal Right, or Humane Laws.” *Sherlock*: i. m. (1691) 2.

⁷² *Straka*: i. m. (1962) 646.; *Kontler László* a „Gondviselés által biztosított isteni jogalap” kifejezést használja.

⁷³ *Sherlock*: i. m. (1691) 3.

⁷⁴ Uo. 3.

⁷⁵ Uo. 4.

⁷⁶ Uo. 5.

⁷⁷ Uo. 7.

⁷⁸ Uo. 10.

⁷⁹ Uo. 10.

⁸⁰ *Filmer e nézetét a Patriarcha (1680) című írásában fejtette ki részletesen. Filmer, Sir Robert: Patriarcha és egyéb írások. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2003.*

⁸¹ *Sherlock*: i. m. (1691) 11–12.

⁸² Uo. 13.

⁸³ Uo. 13.

⁸⁴ Leibniznek Sherlock írásáról szóló véleményét egy leveléből ismerhetjük meg, melyet 1695-ben írt Thomas Burnetnek. Bár Leibniz a pamflet végkicsengésével egyetértett, néhány passzusát kritikával illette. Tehetséges embernek tartotta Sherlockot, de szerinte nem volt elég alapos munkájában. Leibniz véleményének kifejtésére az adott lehetőséget, hogy Burnett megmutatta neki Sherlock röpiratát, és kikérte róla véleményét. Számára ez különösen jól jött, hiszen érdekelte, miként kerülhetett hatalomra Angliában a Hannoveri-dinasztia, melynek legitímációs alátámasztásában nem kis szerepet játszott ez a pamflet. *Leibniz: An Unpublished Manuscript of Leibniz on the Allegiance Due to Sovereign Powers (1695)*. In: *Leibniz: Political Writings*. Patrick Riley (ed.). Cambridge, New York, Port Chester, Cambridge University Press, 1988. 215. 6. bekezdés.

⁸⁵ Minden bizonnyal a rex electus lenne a helyes alak.

⁸⁶ Rex Adeodatus, vagyis Isten által adatott király. Latinul: Rex a Deo datus, mely szavakat Leibniz összevonta, külön kategóriába sorolva ezzel a Gondviselés által trónra kerülő királyt.

⁸⁷ *Leibniz*: i. m. (1988) 216., 6. bekezdés.

⁸⁸ *Sherlock*: i. m. (1691) 13.

⁸⁹ Uo. 13–14.

⁹⁰ Uo. 14.

⁹¹ Uo. 14.

⁹² „He is our King who is settled in the Throne in the actual Administration of Sovereign Power.” Uo. 14.

⁹³ *Kontler*: i. m. (1997) 159–160.

⁹⁴ *Leibniz*: i. m. (1988) 216. 7. bekezdés.

⁹⁵ *Hobbes, Thomas*: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. Első kötet. Budapest, Kossuth Kiadó, 1999. 358.

⁹⁶ *Leibniz*: i. m. (1988) 216. 8. bekezdés.

⁹⁷ *Sherlock*: i. m. (1691) 14.

⁹⁸ *Hobbes*: i. m. (1999) 205–209., 358.

⁹⁹ *Kontler*: i. m. (1997) 154.

¹⁰⁰ „Az alattvalóknak az uralkodóval szembeni kötelezettsége értelem szerint csak addig áll fenn, és nem tovább, ameddig az uralkodó a maga hatalmával alattvalóit megvérténi képes.” *Hobbes*: i. m. (1999) 249.

¹⁰¹ Idézi *Kontler*: i. m. (1997) 155.

¹⁰² *Leibniz* (1988) 214., 1. bekezdés.

¹⁰³ *Sherlock* (1691) 16.

¹⁰⁴ „(...) it is a very plain Direction to subjects in all Revolutions of Government.”; *Sherlock* (1691) 16. Tehát *Sherlock* is egyszerűen a kormányzatban bekövetkező de facto változásokat érti a *revolution* szó alatt.

¹⁰⁵ Uo. 16.

¹⁰⁶ Uo. 18.

¹⁰⁷ „Mindenki vesse alá magát a felettes hatóságoknak! Nincs ugyanis hatalom, csak Istentől; amelyek pedig vannak, azokat Isten rendelte. Aki tehát ellene szegül a felsőbbeknek, szembeszáll Isten rendelésével. Az ellenszegülők pedig önmagukat vetik ítélet alá.” (Róm 13, 1–2.); *Sherlock*: i. m. (1691) 18., 21.

¹⁰⁸ *Sherlock*: i. m. (1691) 19–21.

¹⁰⁹ Uo. 22–23.

¹¹⁰ Uo. 24.

¹¹¹ Uo. 24.

¹¹² *Paczolay–Szabó*: i. m. (1996) 81.

¹¹³ *Locke*: i. m. (1986) 106–108.

¹¹⁴ *Sherlock*: i. m. (1691) 24.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ *Leibniz*: i. m. (1988) 216. 9. bekezdés.

¹¹⁷ *Sherlock*: i. m. (1691) 26.

¹¹⁸ Uo. 27.

¹¹⁹ Uo. 27.

¹²⁰ Uo. 28–29.

¹²¹ Uo. 49.

¹²² A szuverenitás ismérvei közül *Hobbes* szerint a haderő birtoklása a legfontosabb, míg *Bodin* a törvényhozást tekinti a szuverenitás legfőbb jegyének.

¹²³ *Sherlock*: i. m. (1691) 31.

¹²⁴ *Sovereign Power, Sovereign Prince, Sovereign Authority*; *Sherlock*: i. m. (1691) 14., 21., 30., 33.

¹²⁵ A szuverén állam elméletének megalapozójaként *Bodint* tartjuk számon, aki a *Hat könyv az államról* című frásában kifejtette az abszolút uralkodó jogosítványait, rögzítve, hogy az abszolút uralkodó egyedül Istennek tartozik elszámolással tetteiért, és fel van mentve a törvények hatálya alól. Az abszolút uralkodó cselekedeteit csak az isteni és a természeti törvények korlátozzák, mivel ezekre nem terjed ki hatalma. *Bodin, Jean*: *Az államról*. Válogatás. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987. 74–80.; *Paczolay–Szabó*: i. m. (1996) 71.

¹²⁶ „Tehát részletesen kifejtettem gondolataimat e tárgyban, és mindenre megfelelő figyelmet fordítottam, mivel nem akartam, hogy megrójanak, és nem kívántam megtéveszteni senkit, sem bárkit provokálni e kemény szavakkal. Ha a leírtak nem is győzik meg az embereket, talán elégtétellül szolgálnak, és bár azt gondolják, hibáztam, talán nem tartanak becstelennék.” *Sherlock*: i. m. (1691) 66.

¹²⁷ A *divine right* „leszármazási tábláját” és az abszolutista eszmerendszer fejlődéstörténetét *Radó Bálint* ismerteti könyvében. *Radó Bálint*: (VI.) I. Jakab király politikai teológiája. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2005. 25–62.

- ¹²⁸ *Burgess, Glenn*: Absolute Monarchy and the Stuart Constitution. London, New Haven, 1996. 96.
- ¹²⁹ *Radó*: i. m. (2005) 44.
- ¹³⁰ Uo. 54.
- ¹³¹ *Figgis, J. N.*: The Divine Right of Kings. Cambridge, 1914. 9–10.
- ¹³² *Henshall, Nicholas*: A Theory of Absolutism? In: Nicholas Henshall: The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern European Monarchy. London, New York, Longman, 1992. 142.
- ¹³³ Sashalmi Endre nézetét idézi *Radó*: i. m. (2005) 146. lj.
- ¹³⁴ *Radó*: i. m. (2005) 52–53.
- ¹³⁵ *Sommerville, J. P.*: Politics and Ideology in England, 1603–1640. London, New York, Longman, 1986. 9.
- ¹³⁶ *Radó*: i. m. (2005) 54.
- ¹³⁷ *Schwoerer*: i. m. (1992) 109.
- ¹³⁸ *Sherlock*: i. m. (1691) 30.
- ¹³⁹ *Kontler*: i. m. (1997) 157.
- ¹⁴⁰ „God in his wonderfull mercy has freed us from Slavery both in body and soule by this great and noble Instrument.” Edmund Bohun nézetét idézi: *Straka*: i. m. (1962) 651.
- ¹⁴¹ *Straka*: i. m. (1962) 168.
- ¹⁴² „Biztonságban vagyunk, ha teljesítjük kötelezettségünket, alávetjük magunkat és imádkozunk azokért, akik hatalommal bírnak felettünk.” Idézi *Straka*: i. m. (1962) 648.
- ¹⁴³ *Straka*: i. m. (1962) 649.
- ¹⁴⁴ Lloyd és Burnet prédikációi is a Gondviselést említették Vilmos uralmának alátámasztására. Lloyd kiemelte, hogy Vilmos hódítási törekvése nem sokat nyomott a latban, mivel Isten már korábban kiszermelte őt Jakab büntetésének eszközüül.
- ¹⁴⁵ *Straka*: i. m. (1962) 651.
- ¹⁴⁶ Uo. 646.
- ¹⁴⁷ *Kontler*: i. m. (1997) 157.
- ¹⁴⁸ *Straka*: i. m. (1962) 647.
- ¹⁴⁹ Ehhez lásd a leszármazási táblát: *Hahner*: i. m. (2006) 169.
- ¹⁵⁰ *Kontler*: i. m. (1997) 156.
- ¹⁵¹ Uo. 158.
- ¹⁵² Jenkin nézetét idézi *Straka*: i. m. (1962) 655.
- ¹⁵³ *Henshall*: i. m. (1992) 142.
- ¹⁵⁴ *Straka*: i. m. (1962) 657.
- ¹⁵⁵ Bill of Rights; http://www.constitution.org/eng/eng_bor.htm
- ¹⁵⁶ *H. Nenner*: The Later Stuart Age. In: J. G. A Pocock; G. Schochet; L. G. Schworer (eds.): The Varieties of British Political Thought 1500–1800, Cambridge, Cambridge University Press, 1993. 191.
- ¹⁵⁷ *Straka*: i. m. (1962) 658.
- ¹⁵⁸ *Thompson, M. P.*: The Idea of Conquest in Controversies Over the 1688 Revolution. In: Journal of the History of Ideas, Vol. 38. No. 1. (Jan.–Mar. 1977) 41.
- ¹⁵⁹ *Kontler*: i. m. (1997) 159–160.